

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences

Cilt: 28, Sayı: 2, Sayfa: 255-268, TEMMUZ – 2018

Makale Gönderme Tarihi: 24.01.2018 Kabul Tarihi: 31.05.2018

SOSYOLOJİK OLARAK DİNİN BOYUTLARI VE İSLAM'DA CAMİ/CEMAAT KAVRAMLARI ETRAFINDA OLUŞAN EROZYONUN GÜNÜMÜZE YANSIMALARI

*Sociologically The Dimensions of Religion And The Reflection of The Erosion Occurs
Around The Concepts of Mosque/Community in İslam To The Present Day.*

Abdurrahman GÜNEŞ*

ÖZ

Bütün toplumlar için sosyal değişme ve gelişme, hem süreklidir ve hem de zorunlu bir prosestir. Haliyle hiçbir kişi, kurum ve kuruluşu bu sosyal gerçekliğin dışında tutmak mümkün değildir. Dolayısıyla sosyal sistemin bir parçası olan din de bu değişmeden nasibini almaktadır.

Değişim, olumlu anlamda toplumsal gelişmeleri ifade ettiği gibi, bir yozlaşmayı da kapsam alanı içerisine almaktadır. Şüphesiz İslam'ın bidayetinden bugüne bilim ve teknolojinin ilerlemesine paralel olarak bazı olumlu gelişmeler söz konusu olmuştur. Fakat bu araştırmada asıl amacımız dinin inanç, amel, cemaat ve ahlak gibi boyutlarını önce sosyolojik olarak ele alıp daha sonra ibadet ve cemaat kavramları ve onlarla ilintili olan diğer kişi, kurum ve kuruluşlarda oluşan sosyal erozyona dikkat çekmektir.

Resulullah(sav) zamanında hayatın merkezi konumunda olan camiye/mescide kadın-erkek ve büyük-küçük ayrımı yapılmadan herkes gidebiliyorken bu anlayış değişmiştir. Günümüzde cami, sadece belirli yaş grubundaki erkeklerin ibadet edebildikleri bir mekan haline dönüşmüştür. Diğer yandan ideal bir müslümanlık için dinin iman, ibadet ve ahlak boyutlarının birbirini desteklemesi gerekirken aksine bunlar, müstakil ve birbirinden bağımsız birer alan olarak ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dinin Boyutları, İman, Amel, Cami, Sosyal Erozyon.

ABSTRACT

The social changing and development are the constant ones and the obligatory processes for all the societies. So it is not possible to exclude any person, institution and organization from this social reality. Thus, the religion which is a part of the social system has its share in this changing.

The changing states the social developments in a positive sense and it includes a corruption in its scope. Definitely, some positive developments have been seen parallel with the progression of science and technology from Islam's commencement to today. However, our main goal in this study is to attract attention on the concepts of worship and community and the other relevant person, institution and organizations after considering the religion's aspects such as faith, performance, community and morals as the sociological ones.

As all people without the discrimination of woman-man and old-young ones went to the mosques/ small mosques that they are the center of life during the period of The Prophet, this perception changed ün time. Today, the mosque has turned into a place where the men only at the certain ages can worship. Furthermore, as the religion's aspects such as faith, worship and morals require to support each other for an ideal muslim person, they have been considered as a distinct and independent field.

Key Words: Religious Aspects, Faith, Practice, Mosque, Social Erosion.

GİRİŞ

Din olgusu, insanlık tarihiyle yaşıt bir geçmişe sahiptir. Yani insanın yeryüzünde varlık göstermesiyle paralel bir şekilde ortaya çıkmıştır. Her toplumda farklı tezahürleri olmakla birlikte

* Dr. Öğr. Üyesi, Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, ELAZIĞ e-posta: abdurrahmangunes@firat.edu.tr

genelde ekonomiden sanata, kültürden eğitime kadar akla gelebilecek hemen her alanda varlığını hissettirmiştir. Çoğunlukla toplumda cemaat oluşturarak bireylerin kaynaşıp dayanışmasında önemli rol oynamıştır. Bazen de tersine kaos, kargaşa ve hatta savaşa bile neden olabilmektedir.

İnsanların hayat serüveninde bu derece fonksiyonelliği bulunan din, doğal olarak birçok bilim dalı tarafından çeşitli yönleriyle incelenmiştir. Özellikle sosyolojik araştırmalarda her dinde bulunması gereken asgari şartların neler olabileceği konusunda değişik görüşler ileri sürülmüştür.

Dini tecrübenin ifade biçimlerinin, düşünürlerce farklı şekillerde ele alınmasının temel nedenini, din tanımlarındaki farklılıklarda aramak gerekmektedir. Din tanımları, dini tecrübenin ifade biçimlerine de yansımıştır. Esasında dini tecrübe, çeşitli şekillere bürünerek farklı tarzlarda zuhur etmektedir. Dolayısıyla sosyo-kültürel bir ortamda oluşan inanç, ibadet, cemaat, kurban, ayin, mit gibi unsurlar, bu kapsam içerisinde değerlendirilmektedir. Doğal olarak bu yapılanmalar zamanla çeşitli formlara dönüşerek değişebilmektedir.

Sosyal antropolojinin önemli kurucularından biri olan A.R. Radcliffe-Brown, toplum hayatında dini anlamak için onun etkilerinin araştırılması gerektiğini söylemektedir. Ayrıca dinin ritüeller, ayinler boyutu ile onun inanç kısmının da gözlemlenerek araştırılıp incelemenin önemli olduğunu vurgulamaktadır. Bunları araştırmak için dinin cemaat, grup ve diğer örgütlerdeki hareketliliği ile toplumsal yapı arasındaki ilişkilerin de göz önüne alınması gerektiğini ileri sürmektedir. Diğer yandan antropolojik çalışmalarıyla bilinen Geertz, dini bir semboller sistemi olarak ele almakta; onun insanlara bir dünya görüşü ve hayat felsefesi empoze ettiğini ve haliyle insan davranışları üzerinde etkili olduğunu belirtmektedir. Fransız din sosyoloğu G. Le Bras ise, dini tecrübenin üç farklı alanda tezahür ettiğini ileri sürmektedir. Ona göre, bir dine mensup insanların oluşturduğu dini topluluk ya da cemaat, bunlardan birincisini oluştururken dinin sivil ya da profan toplumlarla olan münasebeti de ikinci kategoriye meydana getirmektedir. Geriye kalan üçüncü alan ise, görünmez alemle ilgilidir. Buna karşılık Ch.Glock, ABD’ de dini hayat üzerinde yaptığı araştırmaya göre, dinin tecrübi, ritüalistik, ideolojik ve konsekansiyel olmak üzere dört yönde objektifleştiğini söylemektedir. Birey veya toplumun yaşadığı duygu ve idrakler, tecrübi boyutu oluştururken ayinler, törenler, ibadet gibi fiili uygulamalar ritüalistik yönü meydana getirirler. Buna karşılık ideolojik cephe ise, dini duygulardan çok, inanç ve düşünceyle ilgilidir. Geriye kalan konsekansiyel boyut ise, dinin diğer üç cephesinin ortaya koyduğu sonuçlar yani bireyin hayat boyu ve gündelik yaşantısı üzerindeki etkisini ifade etmektedir. Başka bir ifade ile, insanların hal, hareket, tutum ve davranışlarında dinin tezahür etmesidir.Öte yandan Glock ile Stark’ın ABD’ de birlikte yaptıkları dini yaşayış araştırmasında, dinin boyutları biraz daha farklı bir tarzda sınıflandırılmıştır. Onlara göre dindarlık, beş farklı şekilde kendini göstermektedir ki bunlar; inanç (belief), dini pratikler (practice),tecrübe (experience),bilgi (knowledge) ve etkiler (consequences) boyutlarından oluşmaktadır. Buna karşılık din sosyoloğu J.Wach ise, dini tecrübeyi; teorik(akide,doktrin), pratik(ibadet,kült) ve sosyolojik(dini cemaat, topluluk) gibi üç kategoriye ayırmaktadır. Bu tasnifte Wach, amel ile imandan hangisinin daha önemli olduğunu tartışmak yerine, her iki alanın birbirinden ayrılmaz bir bütün olarak telakki etmenin daha makul olacağını söylemektedir. Ona göre dinin bu iki anlatımı yani teorik ve pratik yönü ancak sosyolojik boyutuyla tamamlanabilir. Dolayısıyla bunları birbirinden tamamen bağımsız bir şekilde ele alma imkanı bulunmamaktadır. Zira her dini inanç, fiil ve davranışın bireysel bir yönü olduğu gibi, dışı yansıyan ve toplumsal bir tezahürü de söz konusudur. İşte bu toplumsal görünüm, dinin sosyolojik cephesini göstermektedir (Wach,1990:22-29).

Dinlerin teorik veya pratik yönlerinden hangisinin daha öncelikli olduğu konusunda sosyologlar arasında bir ittifak söz konusu değildir. Özellikle Robertson Simith ve Andrew Lang gibi bilim adamları arasında ciddi tartışmalar yapılmıştır. Eski toplumlarda genel olarak uygulama ve pratiklerin inançlara göre daha fazla önemsendiği dikkat çekmektedir. Çünkü o toplumlarda din, daha çok ayinler, törenler, bayramlar, ibadetler gibi bir takım ritüellerden ibaret olarak algılanmaktaydı. Dini tecrübenin pratik anlatımı olan mensek ve törenler önemli olduğu kadar, teorik anlamda bir dinin akidevi yönü de bir o kadar büyük yer tutmaktadır. Özellikle dinin iman

veçhesi, bir cemaati anlayıp yorumlama bakımından mühim ipuçları sunmaktadır. Esasında bu iki boyutu, birbirinden tamamen bağımsız olarak ele alma imkânı bulunmamaktadır. Aralarında mevcut olan sıkı ilişki, birini diğerine tercih etme ya da öncelleme fırsatı vermemektedir. Çünkü içinde tanrı ve kutsal düşünce taşımayan bir ibadet olmadığı gibi, ibadet ve ritüelleri bulunmayan dini bir inançtan da söz edilememektedir. Ancak dini tören ve ritüeller, cemaat üyeleri arasında birlik ruhunu oluşturup dayanışma ve kaynaşmayı temin ederken dinin inanç boyutu, bazen çeşitli ayrışma ve bölüşmelerin de nedeni olabilmektedir. Dolayısıyla inanç ve doktrinlerin, ibadet ve ayinler kadar toplum üzerinde etkili olduğunu söylemek pek mümkün değildir (Taplamacıoğlu, 1983:128-200; Akyüz ve Çapçioğlu, 2010:53). Nortbourne, konu ile ilgili görüşlerini, “Dinin doktrinel, ameli ve ahlaki hükümleri birbirinden ayrı düşünülemezler. Bunlardan sadece bir tanesini bile inkar eden bir tanrı inancı olamaz ve pratik hiçbir değer de taşımaz; bu ancak insanların sıkıntıya fazla girmeden vicdanını rahatlatmaları için başvurdukları bir yoldur” diyerek özetlemektedir (1995:14).

Esasında her dinde aşkın bir varlığa inanmaya ve yerine getirilmesi gereken birtakım ritüellere ve bunları icra edecek bir cemaate(kilise, grup veya toplum) ihtiyaç duyulmaktadır. Ayrıca her toplumun dini yapılanmasında cemaatle birlikte bir mabed teşkilatı ve orada ibadetleri yöneten din adamları bulunmaktadır (Aydın, 2000: 121).

İster hak din olsun isterse batıl olsun, her dinde mutlaka inanç ve akide boyutu hep var olmuştur. Çünkü inanç yönü, bir dinin temel ve ayrılmaz bir parçasını oluşturmaktadır. İlkel ve politeist dinlerde teorik yön birtakım mitlerden oluşmaktadır. Ancak mitlerin hepsinin gerçekdışı ve hayal ürünü olduğunu düşünmek doğru bir yaklaşım tarzı olarak kabul edilmemektedir. Zira bazı mitlerde birtakım gerçek bilgilere ulaşmak da mümkün olabilmektedir. İlahi ve yüksek dinlerde mitolojik inanç ve geleneklerin yerini iman esasları almaktadır. Ayrıca yüksek dinler başta olmak üzere her dinde inançların özünü ifade edebilen bir formülün bulunduğu da göze çarpmaktadır. Dinin özünün ve temel felsefesinin bir sembolle ya da spot bir cümle ile özetlemeye çalıştığı dikkat çekmektedir. Mesela İslam'da kelime-i tevhid ve kelime-i şahadet buna örnek olarak gösterilebilir.

Sami dinlerinde ibadetler, iman ve inanca göre ikinci sırada yer alırken aksine Katolikler'de ibadet öncellenmektedir. Halbuki Protestanlar'da iman ilk sıraya geçmektedir. İslam dininde ise, bu konuda mezhepler arasında birtakım farklı görüşler bulunmaktadır. Mesela Mutezile mezhebi dinin ameli cephesinin olmadan imanın olamayacağını söylerken Mürcie mezhebi ise aksine ameli, imandan ayırıştırarak imana öncelik vermiştir. Hariciler ise ameli imanın bir parçası olarak telakki etmektedirler. Bunlara karşılık Ehl-i Sünnet alimleri önceliği dinin iman boyutuna vermişlerdir. Oysa bir dinin sadece birtakım inanç ve fikirlerden ibaret olduğunu düşünmek de pek sağlıklı olarak değerlendirilmemiştir. Çünkü her dinin yapılmasını istediği çeşitli davranış ve ritüelleri bulunmaktadır. Esasında ibadet, imanın davranış alanına yansımından ibarettir. Nitekim peygamberlere gelen vahiylerle bakıldığında iman ile amelin kesin çizgilerle birbirinden ayrılmadığı açıkça görülmektedir (Günay, 2000:220-224).

Sosyolojik açıdan ele alındığında ibadet ve pratiklerin, toplumu bütünleştirip birleştirmede müessir birer faktör oldukları ve bu yönüyle son derece mühim bir konumda buldukları anlaşılmaktadır. Dini ritüeller, insanları bir araya toplayarak cemaat denilen toplumsal grupları oluşturmaktadır. Bu yüzden Konfüçyus, toplumun bekası için dini tören ve merasimlerin gerekli olduğunu söylemektedir. O yüzden sosyologlar pratik boyutu olmadan dinlerin varlıklarını sürdürmelerinin bir hayli zor olacağını ileri sürmektedirler. Diğer yandan Durkheim dini, bütün insan toplumlarında varlığını gösteren sosyal bir fenomen olarak ele almaktadır. Bu yüzden sosyolojinin din olgusunu incelemesi, sadece bir hak değil aynı zamanda bir görev olarak telakki edilmektedir. Bu yüzden K.Davis'e göre dinin, toplumsal boyutu tam anlamıyla anlaşılmazsa, toplum da doğru olarak teşhis edilemez. Her ne kadar bazı bilim adamları bireyin tanrısı ile olan kişisel ilişkisi gibi değerlendirse de din, gerçek anlamını ancak bir cemaat, topluluk veya grup içerisinde bulabilmektedir. Weber ise dinin, kendi başına bir sosyal gerçeklik olduğunu ve onu

hiçbir zaman ekonomi, politika, ideoloji vb. seviyesine indirgenemeyeceğini söylemiş ve yaptığı sistematik çalışmalar sonucunda din sosyolojisini, bağımsız bir disiplin haline getirmiştir. Ayrıca sistematik din sosyolojisinin kurucusu olarak değerlendirilen Weber'le birlikte din ve toplumun karşılıklı ilişkilerinin araştırılmasında din, bağımsız bir değişken olarak ele alınmaya başlanmıştır. Ona göre din sosyolojisinin, dinin mahiyeti ve içeriği ile ilgilenmemesi gerekir. Çünkü onun asıl hedefi, din ve toplumun karşılıklı ilişkilerinin, cemaat ve birliklerin, gruplaşmaların ve bütün bunların bireysel, tipolojik ve karşılaştırmalı olarak araştırılmasıdır. Weber, aynı zamanda bütün dinler için geçerli olabilecek bir dindarlık tipolojisi de geliştirmiştir. Weber çalışmasında köy ve şehir ayrımını yaptığı gibi, alt ve üst tabaka dindarlıklarını da birbirinden ayrı olarak değerlendirmiştir. Buna göre çiftçi dindarlığı, şövalye ve feodal beyler dindarlığı, bürokrasi, burjuva, küçük burjuva, zanaatkar dindarlığı ve proleter alt tabaka dindarlığı şeklinde bir tipoloji ortaya çıkmaktadır (Köktaş,1993:11-48).

Öte taraftan dinin önemli bir bölümünü oluşturan ahlakın din ile ilişkisi bağlamında daha doğrusu hangisinin diğerinden çıkmış olabileceği konusu, sosyolojide de tartışılmıştır. Örneğin Comte dini, ahlakın temeli olarak görürken Durkheim ile Tönnies ise sosyal ve ahlaki idelerin kutsallaştırılması sonucunda dinin ortaya çıktığı kanaatini taşımaktadırlar (Dönmezer,1984:266). Din sosyologu Mensching, din, ahlak ve hukuk kurallarının başlangıçta birbirinden ayrı olmadığını fakat ilerleyen süreçte toplumda oluşan sekülerizasyon ile ayrıştıklarını ileri sürmektedir (Mensching,1994:62).

İslam dini açısından ahlak değerlendirildiğinde, onun dinle tam bir uyum içerisinde olup aykırılık şöyle dursun, birbirlerinin mütemmimi ve destekleyicisi durumunda olduğu çok açık şekilde görülmektedir. Gelişinin temel amacını, "Güzel ahlakı tamamlamak" (Muvatta, Hüsnü'l-Huluk, 8) olarak niteleyen bir peygamberin getirdiği dinin ahlakla ters düşmesi beklenemez. Din ve ahlak ilişkisi açısından baktığımızda örnek olarak hırsızlık, rüşvet, adam öldürme, zina, içki, kumar vb. eylemler, dini yönden haram ve yasak olduğu gibi, ahlaki açıdan da uygun karşılanmayan fiillerdir. Bunlara ilave olarak büyüklere saygı, yardımlaşma, doğruluk, anne- babaya iyilik vb. dinen sevap derecesinde değerlendirilirken ahlaki yönden de olumlu davranışlar olarak kabul edilmektedir. Diğer yandan çalışmak sadece ekonomik bir faaliyet olarak ele alınırsa, para kazanmanın bir vasıtası olarak değerlendirilmiş olur. Böyle bir yaklaşım tarzında kar etmek için her yol meşru ve mübah görülür. Halbuki bu faaliyetin bir dini ve ahlaki cephesinin olduğu göz önüne alınırsa yukarıda sayılan olumsuzluklar ortadan kalkmış olacaktır. Ahlak anlayışla ekonomik ve kültürel değerler birbiriyle çatışma yaşayabilirken İslam ve onun ahlaki değerleri arasında bir çatışmanın olduğunu söylemek pek mümkün değildir. Çünkü gerçek anlamda dindarlık, en başta ahlaklı olmayı gerektirir. Mesela ahlaksız bir filozof veya sanatkardan söz edilebilir; fakat ahlaksızlık ve dindarlık kavramlarını bir araya getirmek, çelişkili ve tutarsız bir kişilik ve kimliği ifade eder (Uysal,2006:86-87; Aydın,1981:246).

Üzerinde durulması gereken bir diğer konu, dinin kültürle olan ilişkisidir. Dinin kültür üzerinde etkisi olduğu kadar, kültürün de aynı şekilde dinden etkilendiği herkesin kabul ettiği tartışmasız sosyal bir gerçekliktir. Tylor kültürü; inanç, bilgi, sanat, ahlak, örf ve adetlerden oluşmuş bir bütün olarak ele almaktadır (Dönmezer,1984:116). Dolayısıyla hangi dinden olursa olsun her dindarın ayrıca doğup büyüdüğü, eğitimini gördüğü ve sosyalizasyon sürecini yaşadığı bir kültür ortamının bulunduğunu inkar etmek mümkün değildir. Diğer bir ifadeyle, sosyolojik anlamda kültürsüz bir birey veya toplumdaki söz edilemez. Bu husus, yeni bir dine giren insanın, eski kültürünü tümüyle reddetmesinin bir mecburiyet olmadığı gerçeğini de ortaya koymaktadır. Buna göre mesela yeni Müslüman olmuş bir Avrupalının İslam'a ters düşmeyen örf, adet, giyim-kuşam, müzik gibi kültürel unsurlarını devam ettirmesinde bir sakınca bulunmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim Müslüman olmak isteyen bir Amerikalı, dinini değiştirip fakat kültüründen yani hayat tarzından vazgeçmek istemediğini belirtmiştir. Bu anlamda imam Maturidi, Müslüman olmanın önceden Müslüman olmuş toplumlara kültürel ve sosyal yönden teslim olmak anlamına gelmediğini hissetmiş bir İslam bilgini olarak değerlendirilmektedir (Evkuran,2009:130-134). Zira İslam, bütün kültürlerin üzerinde yer alan ya da her türlü kültüre açık olan evrensel bir

dindir. Bu nedenle dini yaşantı veya kısaca dindarlık, kültürel özelliklerin etkisiyle yöre, bölge ve ülkelere göre farklılık gösterebilmektedir. Farklı bir ifadeyle, toplumların sosyo-kültürel özellikleri onların dini hayatlarına da aynen tesir etmekte ve yeni dindarlık tipolojilerini ortaya çıkarmaktadır. Çünkü dindarlık; inanç, bilgi, duygu, ibadet, etki, organizasyon gibi farklı boyutları içeren bir olgu olarak ele alınmaktadır. Bu bağlamda her ülkenin bahsi geçen kültürel yapısı göz önüne alınarak çeşitli dindarlıklardan(Mısır, İran, Sudan, Pakistan, Malezya, Türkiye vb.) bahsetmek mümkündür (Okumuş,2013b:214).

Esasında sosyolojik anlamda olaya bakıldığında, böyle bir sonucun ortaya çıkmasını doğal ve normal olarak karşılamak gerekmektedir. Zira sosyal değişme, toplumsal yapının tüm alanları üzerinde etkisini gösteren ve inkarı mümkün olmayan bir olgudur. Dolayısıyla din de aynı şekilde meydana gelen sosyo-kültürel değişme ve gelişmelerden etkilenmektedir. Ancak bizim bu çalışmada asıl amacımız, dinin kültürel farklılıklarını ortaya koymaktan ziyade, zamanın ilerlemesiyle birlikte İslam adına yapılan yanlış algı ve uygulamalardan bahsetmektir. Çünkü Resulullah (sav) ile Müslümanlar arasındaki süre ya da zaman aralığı uzadıkça, dinin anlayış ve tatbikatında hatalar da o oranda artış göstermektedir.

Bu makalede, İslam'da "Cami" ve "Cemaat" kavramları etrafında oluşan bazı hatalı bakış, yaklaşım ve uygulamalardan örnekler verilerek konu tahlil edilmeye çalışılmıştır.

1. CAMİ

Hemen hemen bütün dinlerde kutsal olan veya olmayan nesnelere şeklinde bir ayırım söz konusu olduğu gibi, bazı yer ve mekanlar içinde bir kutsiyet ve ayrıcalık hep olagelmıştır.

Rudolf Otto'ya göre kutsal, herhangi bir objede var olduğuna inanılan gizli bir kuvvet ve kudrete(mysterium tremendum) karşı bireylerin korku ve saygıyla karışık gösterdikleri bir anlayıştır. Haliyle bir nesnenin veya yerin kutsallık kazanması tesadüfen veya kendiliğinden gerçekleşmez. Ancak bu, tabiat üstü ve ilahi bir gücün onunla temas etmesiyle mümkün olmaktadır. Kutsal ile kutsal olmayanın farkı, kutsalın bir tabu ile kuşatılmış olmasıdır. Bu yüzden kutsalın yok edilmesi, çiğnenilmesi ve saygısızlık yapılması yasaklanmıştır. Diğer yandan kutsala yaklaşırken zarar görmemek için önceden bir takım işlemlerin yapılması gerekmektedir. Ayrıca kutsallık, çeşitli uygulamalarla başka yere ve kişiye nakledilebilmektedir. Mesela; kutsal kişiler, el teması ile bu kutsiyeti başkasına taşıyabilmekte ve onları da kutsallık şemsiyesi altına dahil edebilmektedirler. Dinlerde kutsallık fikri genellikle; kutsal varlıklar(Tanrı, bazen insan veya hayvanlar), kutsal nesnelere (taş, elbise, kutu, yüzük vb.), kutsal zamanlar(bayram gibi dini gün ve geceler) ve kutsal mekanlar (cami, havra, kilise, tapınak vb.) şeklinde dört kısma ayrılarak incelenmektedir. Bunlar arasında konumuzla alakalı olması nedeniyle üzerinde durulması gereken en önemli kategoriyi, kutsal mekanlar oluşturmaktadır. Buralarda bulunmanın kişilere dünyevi ve uhrevi bir takım sevaplar ve iyilikler kazandırdığına inanılır bu yüzden bir takım ritüeller gerçekleştirilir. Bu tür yerler diğer mekanlara göre ayrıcalıklı ve tılsımla adeta kuşatılmış ve koruma altına alınmıştır (Demirci, 2002:495-496). Bu nedenle Eliade, kutsal mekanların insanlar için bir huzur ve güven kaynağı olduğunu, geriye kalan diğer yerlerin çoğunlukla tehlikeli ve kaygı verici olarak kabul edildiğini belirtmektedir (Eliade,1992:16).

İslam'da kutsal bir mekan olarak cami, Arapça'da "toplayan, bir araya getiren" anlamında kullanılmaktadır. Önceleri sadece cuma namazlarına tahsis edilmiş yerler için "el-mescidü'l cami" denilmiştir. Bilahare içerisinde hutbe okumak için minber bulunan ve cuma namazı kılınan yerler cami olarak isimlendirilmiştir. Öte yandan sadece beş vakit namazın kılındığı fakat cuma namazlarının eda edilmediği mekanlara da mescid denilmiştir. Esasında mescid, "secde edilen yer" anlamında mekan bildiren bir sözcüktür. Namazın başka rükünlerinin de olmasına rağmen secdeye izafeten mescid denilmesi de ayrıca dikkate değer bir durumdur. Çünkü Hz. Muhammed(sav) namazda secde konumunu, kulunun Allah'a en yakın olduğu an olarak değerlendirmiştir (Nesai,tatbik,78).

İslam dininde her ne kadar yeryüzünün her tarafı mescid olarak kabul edilmiş olsa da cami ve mescidlerde cemaatle namaz kılmak devamlı olarak tavsiye edilmiştir. Mabedlerde bir araya gelmenin sosyal yönden bir çok faydaları bulunmaktadır. Namazlarını cami yerine evde veya başka bir yerde bireysel olarak eda eden kimselerin bu davranışı, sünnete aykırı olarak değerlendirilmiştir (Nesai, İmamet, 50). Öte taraftan cuma ve bayram namazlarının mutlaka mescidlerde cemaatle kılınması mecburiyeti, bu mekanların önemini bir kez daha ortaya koymuştur.

Resulullah birgün mescidine girmiş ve ashabının bir kısmının dua ve zikirle, diğer bir kısmının ilimle iştigal ettiğini görünce, ilimle uğraşanların yanına oturarak "ben muallim olarak gönderildim" (İbn Mace, Mukaddime,17) buyurmuştur. Bu davranış, dinimizin ilme verdiği değeri ifade etmesi yanında, mescidin eğitim ve öğretimde ne kadar önemli bir fonksiyona sahip olduğuna da işaret etmektedir. Mekke'de eğitim ve öğretim Daru'l Erkam'da yapılmışken Medine'de bu faaliyetin artık Mescid-i Nebevi'de gerçekleştiği görülmektedir. Öte yandan mescitte adına Ashab-ı Suffe denilen yaklaşık dört yüz civarında sahabe yatılı olarak barındırılmış ve bunlar sürekli olarak ilimle uğraşmışlardır. Mescid-i Nebevi'de yapılan eğitim ve öğretim sadece erkeklere değil, haftanın belirli günlerinde bayanlara tahsis edilerek onların da yararlanmaları sağlanmıştır.

Resulullah(sav), dini önderliğin yanında devlet başkanı konumunda olduğu için mescitte devlet ve idari işleri de buradan yönetiyordu. Güzel elbiselerini giyerek yabancı elçileri, ismi bugüne kadar gelen üstüvanetü'l-vüfud(sefirler sütünü) denilen yerde ağırliyordu (Önkal ve Bozkurt, 1993:46-51).

"Allah'ın mescitlerini, ancak Allah'a ve ahiret gününe inanan, namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren ve Allah'tan başkasından korkmayan kimseler imar eder. İşte onların doğru yolu bulanlardan olmaları umulur." (Tevbe,9/18) ayetindeki imar sözcüğü ulemanın çoğunluğuna göre camilerin inşası, bakımı, onarımı, aydınlatılması ve temiz tutulmasını içerdiği gibi, orada ibadet etmek ve ilim talim etmek gibi, manevi imarı da kapsamaktadır. Bu yüzden kutsal mekanlar olarak camilerin amacı dışında kullanılması, yıkılması ve satılması caiz görülmemiştir. Bu sebeple gayr-i müslimlerin Mescid-i Haram'a girip girmemeleri konusunda mezhepler arasında farklı tartışmalar yaşanmıştır. Mesela hanefiler hac ve umre amacı taşımadan gayr-i müslimlerin Mescid-i Haram'a girebileceklerini söylerken, malikiler, şafiler, hanbeliler bunu caiz görmemiştir (Şener,1993:91).

İslam, ilim öğrenme konusunda belirli bir yaş dönemini esas almadığı gibi, cinsiyete dayalı bir ayrımı ya da bir istisnayı da kabul etmemiştir. Farklı bir ifade ile, toplumun yarısını oluşturan ve özellikle çocukları eğitip yetiştirmede erkeklere nazaran daha aktif ve müessir olan kadınlar da, en az erkekler kadar din eğitimi alma hakkına sahiptir. Resulullah(sav), kadın ve erkeği bir bütünü tamamlayan iki parça olarak nitelendirmiştir (Ebu Davud, Taharet, 94).

Bu genel-geçer prensiplerden yola çıkarak bir değerlendirme yaptığımızda, Resulullah(sav) zamanında ve onu takip eden dört halife döneminde, kadınların camilerde verilen bütün eğitsel faaliyetlere ve yapılan ibadetlere iştirak konusunda bir serbestlik içerisinde olduklarını rahatlıkla söyleyebiliriz. Zira erkeklerle birlikte kadın ve çocuklar da cuma, bayram ve vakit namazlarına düzenli olarak katılabiliyorlardı. O dönemde dini etkinliklere iştirak etme hususunda yaş ve cinsiyete dayalı bir ayrım hiçbir zaman söz konusu olmamıştır. Özellikle kadınların horlanıp aşağılandığı ve kız çocuğu babası olmanın ayıp karşılandığı bir toplumda, peygamberimizin bu uygulamaları, kadının erkekten ayrı düşünülmediğinin ve ona gereken değerin verildiğinin açık bir göstergesidir. Bunlar yanında kadınların mescide gelip giderken rahat ve huzurlu bir şekilde ibadet etmelerini sağlamak üzere, öncelikle mescidin bir bölümü tahsis edilmiş (Ahmed b. Hanbel, VII, 523) ve ayrıca onlara mescitte özel bir kapı açılmıştır (Ebu Davud, Salat, 17). Diğer taraftan kadınların " Ey Allah'ın Resülü, erkeklerden bize zaman kalmıyor, bize özel bir gün ayırır mısınız?" şeklinde talepte bulunmaları üzerine, bir nevi pozitif ayrımcılık yapılarak mescitte onlar için özel bir gün tahsis edilmiş ve dersler o şekilde yapılmıştır (Buhari, İlim, 36,35). Bu derslerde kadınlar, özel hallerine ait mahrem konuları bile çekinmeden peygamberimize yöneltebilmişlerdir (Buhari, Vudu, 63; Buhari, Hayız, 24). Öyle ki Hz. Aişe, Ensar kadınlarının öğrenme konusunda

utanma duygusunu aşarak soru sormalarını takdirle karşılamış ve bu durumu, “Şu Ensar kadınları ne iyi kadınlar, utanma duyguları onların dinlerini öğrenmelerine engel olmuyor” (Müslim, Hayız, 61) şeklinde ifade etmiştir.

Hız. Aişe'nin, "Kadınlar, Resulullah(sav) ile beraber sabah namazlarını tesettüre bürünmüş olarak kıyılardı da namazdan dönünce karanlıkta kimse onları tanımazdı" (Nesai, Mevakit, 25) demesi ve Amre bint Abdurrahman'ın, kız kardeşinden naklettiği "Ben Kaf Suresi'ni Resulullah'ın ağzından cuma günleri ezberledim. O, her cuma minberde bu sureyi okurdu" (Müslim, Cuma, 50) şeklindeki ifadesi, kadınların farz olmamasına rağmen diğer vakit namazları ile birlikte cuma namazlarına da katıldıklarını göstermektedir. Bunun yanı sıra o dönemde kadınlar, vakit ve cuma namazlarına ilaveten bayram namazlarına da düzenli olarak katılabiliyorlardı. Bu hususta daha da ilginç olan durum, adet halinde bulunan kadınların bile musallada yani açık alanda kılınan bayram namazlarına katılarak bayram coşkusunu yaşamalarını bizzat peygamberimizin istemesidir. Bu uygulamayı, Ümmü Atiyye'nin rivayetinden anlamak mümkündür: "Allah resulü bize, bayramlarda yeni yetişmiş genç kızları, hayızlı kadınları ve evinin bir köşesine çekilerek perdesi altında gizlenen hanımları, namazgaha(musallaya) çağırmamızı emretti. Hayızlı kadınlar için, "onlar namazgahtan biraz uzak durur, müslümanların dualarında hazır bulunurlar" buyurdu. Bunun üzerine ben, "Ya resulallah! Bazen içimizde örtüsü olmayanlar oluyor, onlar ne yapacak?" dedim; giyecek dış elbisesi olmayanlara din kardeşi kendi elbisesinden birini giydirdin" buyurdu (Buhari, İdeyn, 15-20-21; Tirmizi, Cuma, 36; Nesai, Salatü'l ideyn, 2,3).

Resulullah(sav), kadınların dinlerini öğrenmelerini ve mescitte yapılan bütün ibadetlere katılmalarını arzu etmiş ve uygulamaları ile bunu ümmetine göstermiştir. O yüzden "Allah'ın hanım kullarını, Allah'ın mescitlerinden men etmeyin" (Amed b. Hanbel, Müsned,II,76) buyurmuştur. Buna rağmen bazı erkeklerin sabah, akşam ve yatsı namazlarına hanımlarını göndermeme gibi bir düşüncesine karşılık, "hanımlarınız geceleyin mescide gitmek için sizden izin istediğinde onlara izin veriniz" (Buhari, Ezan, 172) buyurarak ikaz etmiştir.

Bu tavsiyeler, ev işleri ve çocuk bakımı gibi özel sorumlulukları nedeniyle kadınlara mescitlere gitme mecburiyeti getirmemekte sadece onlara bir izin ve ruhsat vermektedir. Ancak zorunluluk bulunmamasına rağmen o dönemde kadınlar, işin önemine binaen çoğunlukla mescitteki bütün etkinliklere katılmışlardır (Aycan,2013:18).

Kadınların mescitlere gitmelerine yönelik bu uygulamaları, dört halife döneminde de aynen devam etmiştir. Bu sebeple İslam dünyasında kadınlar dini konularda ilerleme kaydetmiş ve hatta erkeklerin danışabileceği bir seviyeye gelebilmişlerdir. Mesela bunlardan Hız. Aişe, peygamberimizden birçok hadis rivayetinde bulunarak bu alanda otorite bir kişilik olarak kabul edilmiştir. Sadece dini alanla ilgili olarak değil, aynı zamanda tarih, siyer, tıp, astronomi, şiir, hitabet gibi bilim dallarında da önemli bir seviye kazanmışlardır. Yaygın eğitimin en önemli merkezlerinden biri olan mescitlerde kadınlara verilen bu eğitim ile bizzat peygamberimiz ilgilendiği gibi, bazen de başta eşleri olmak üzere kadın öğretmenler de görevlendirmiştir (Yılmaz,2007:121-122). Bu uygulamalar, İslam dininin özellikle kadınlar arasında hızlı bir şekilde yayılmasında önemli bir rol oynamıştır.

Hız.Muhammed(sav)'in kadınların eğitimi ve onların camilerden azami ölçüde yararlanmaları konusunda uygulaması ve tavsiyesi böyle olmakla birlikte, Emeviler döneminden itibaren bu anlayış yavaş yavaş terk edilmeye başlanmıştır. Erkek egemenliğine dayanan İslam öncesi kadına bakış açısı, bir nevi yeniden tezahür etmiş ve fitne endişesiyle kadınların camilere gidişi engellenmiştir. Bu bakış açısı, kadınların ilim ve bilgidan yoksun kalmalarına, din olgusundan uzaklaşmalarına neden olmuş ve onları bidat ve hurafelerle başbaşa bırakmıştır. Bazı ülkelerin farklı uygulamaları bulunsa bile, peygamberimiz zamanında kadınlara sağlanan tolerans ve hoşgörünün günümüzde tam anlamıyla gerçekleştiğini söylemek mümkün değildir. Kadınlara karşı takınılan aynı olumsuz tutum ve davranış, ülkemizde de görülmektedir. Gerçi son yıllarda Diyanet İşleri Başkanlığı, camilerde kadınların rahat ibadet edebilecekleri mekanların oluşturulmasını ilgili müftülüklerden ısrarla istemiş ve konunun takipçisi olmuştur. Bunun sonucu olarak önceki yıllara

göre epey bir mesafe alınmakla birlikte istenen ve beklenen düzeyde toplumsal yapıda bir zihinsel değişim ve dönüşümün olduğunu söylemek, bir hayli güç görünmektedir. Şu an itibariyle gerek cami görevlilerinin ve gerekse cami cemaatinin çoğunluğunun kadınların camilere gelmelerine sıcak baktıklarını ileri sürmek, pek mümkün görünmemektedir.

Oysa ki, İslam dini cemaatle namaz kılmaya büyük önem vermiş olduğu için asr-ı saadette müslümanlar, mazeretsiz olarak terketmemişlerdir. Çünkü bir hadiste “Üç kişi bir köyde veya sahrada bulunur ve cemaatle namaz kılmazsa şeytan onlara hakim olur. Öyleyse cemaatten ayrılma, çünkü kurt ancak sürüden ayrılan koyunu yer” (Ebu Davut, Salat, 47) buyrulmaktadır. Öte yandan Hanefi ve Maliki mezhebinde cemaatle namaz kılmak, sünnet-i müekkede ve Şafiilerde farz-ı kifaye olarak değerlendirilirken Hanbeliler’e göre ise farz-ı ayın derecesinde görülmektedir (Uzunpostalcı,1993:288). Resulullah(sav)’ın namazları cemaatle kılmaları hususundaki tavsiyeleri şüphesiz kadınları da kapsam alanı içerisine almaktadır. Ancak onların lehine olmak üzere cemaatle namaz kılma mecburiyeti getirilmemiş sadece ruhsat verilmiştir. Her ne kadar fitne korku ve endişesiyle kadınlar için evlerinin daha uygun olduğu yönünde bazı rivayetler(Ebu Davud, Salat,53) bulunsa da alimlerin bir kısmı, herhangi bir fitneye neden olma durumunda ancak bunun düşünülmesi gerektiğini ayrıca bu rivayetin özel ve lokal bir ortamda söylenmiş olabileceğini dolayısıyla genele teşmil edilemeyeceğini ileri sürmüşlerdir (Yeşil,2013:79). Uzunpostalcı, konuyu kısaca “gelişen sosyal hayat çerçevesinde toplumun çeşitli kesimlerinde, bir çok iş yerinde ve alışveriş mahallinde bulunabilen Müslüman kadının, bilhassa kendileri için özel yerler ayrılması durumunda, cami ibadetlerine katılmasının fitneye sebebiyet verebileceğini ileri sürmek makul olmasa gerektir” şeklinde özetlemektedir (1993:288).

Esasında fitne düşüncesiyle ibadet mekanlarına gitmelerine fırsat verilmemesi sadece kadınların aleyhine bir durum olmamış aynı zamanda ailede ve çocuk yetiştirmede en büyük rolü üstlenen kadınların dini alanda yetersiz kalmasına dolayısıyla bütün nesillerin eğitimsiz kalmasına sebebiyet vermiştir. Çünkü toplumun aşağı-yukarı yarısını oluşturan kadınlar, ayrıca geriye kalan yarısının da eğitiminden birinci derecede sorumluluk taşımaktadırlar. Bu yüzden İslam dünyasının geri kalmasını ve kendi içinde bir birlik oluşturamamasını bu olumsuz tutum ve uygulamalara bağlamak mümkündür. Ancak toplumsal olayları tek nedenle(indirgemeci) açıklamak yerine bir çok faktörün etkili olduğunu savunan bütüncül görüşe göre düşündüğümüzde, kadınların eğitimsiz bırakılmasını, İslam dünyasında görünen acı tabloların ortaya çıkmasında rol oynayan nedenlerden biri olarak ele almanın mümkün olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.

Şüphesiz günümüzde din adına yapılan yanlış uygulamalar sadece kadınların camilere alınmamasıyla sınırlı değildir. Mesela; Resulullah(sav), "Allah, beni zorlayayım ve hata arayayım diye göndermedi. Bilakis öğreteyim ve kolaylaştırırım diye gönderdi (Müslim, Talak, 29)" buyurarak toplumsal bir probleme işaret etmişken, Müslümanların çoğunlukla dini zorlaştırdıkları ve hatta içinden çıkılmaz bir duruma dönüştürdükleri bir gerçektir. Peygamberimizin işaret ettiği kusur ve hata aramama yönündeki tavsiyesine rağmen bilhassa günümüzde bir kısım Müslümanların adeta kendilerini başkalarının eksiklerini araştırmakla görevli gibi gördüklerine şahit olunmaktadır. Diğer yandan dinimizde insanların akıllarının alacağı şekilde konuşulması (Acluni, Keşfü'l-Hafa, cilt:I, 225) ve statülerine göre davranılması gerektiği (Ebu Davud, Edeb,23) gibi prensipler konulmuşken çoğunlukla buna aykırı hareket edildiği görülmektedir. Oysa ki Hz Muhammed (sav), soruyu yöneltenin psikolojik, sosyolojik, ekonomik, kültürel vb. durumlarını göz önüne alarak cevap verdiğini görmekteyiz. Mesela, "Amellerin hangisi daha faziletlidir?" sorusuna zaman, mekan ve muhatap kişi göz önünde bulundurularak; "Oruca devam et, çünkü onun dengi yoktur" (Nesai, Siyam, 43), "Yemek yedirirsin, tanıdığın-tanımadığın kimselere selam verirsin" (Buhari, İman, 20), "Cihattır" (Buhari, Cihat, 2), muhtemelen cihada katılmamak için cihattan daha üstün bir ameli sorana "Cihat eşi olmayan bir amel" (Nesai,Cihat,17), evde yaşlı ve bakıma muhtaç anne ve babasını yalnız bırakarak cihada katılmak isteyene, onlara hizmet etmenin cihattan daha üstün (Buhari, Cihat, 138) olduğu yönünde birbirinden tamamen farklı cevaplar vermiştir. Buradan cemaate verilen bilgilerin, sağlam ve sahih kaynaklara dayanmasının, tek başına yeterli olmadığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Bunun yanında o bilgilerin, günümüz insanların hayatına yapacağı

katkılar açısından ele alınarak gerekli güncelleme ve uyarlamaların yapılması da bir o kadar önem taşımaktadır. Aksi halde geçmişte söylenmiş kavramların günümüze aynen aktarılması, çağın insanı ile İslam'ın buluşmasını ve bu alanda bir mesafe alınmasını bir hayli güçleştirmiş olmaktadır.

Konu ile ilgili olarak söylenmesi gereken bir diğer husus, kaynak konumunda olan kimsenin dinleyiciler tarafından sevilmesi meselesidir. Sevginin karşılıklı olduğu düşünülürse, sevilme istenen din eğitimcisinin önce kendisinin muhatap olduğu ya da eğitmeye çalıştığı kitleyi sevmesi gerekmektedir. Daha açık bir ifade ile, sevilen bir konuma gelmenin ön şartı, öncelikle insanlara sevgi ile yaklaşmaktır. Çünkü sevilen ve sayılan bir kişinin verdiği mesajlar, haliyle daha etkili olmakta ve iletişimden beklenen davranış değişikliğini de gerçekleştirmektedir. Konu ile ilgili yapılmış araştırmalarda sahasında uzman olup fakat sevilmeyen kişilerin verdiği mesajın, uzman olmayıp ama sevilen kimseler kadar etkili olamadığı tespit edilmiştir (Koç,2013:277). Gerçek böyle olmakla birlikte, günümüzde din işleriyle uğraşan kimselerin hitap ettikleri toplum tarafından ne kadar sevildiği üzerinde durulması gereken önemli bir sorun olarak karşımızda durmaktadır. Bilhassa ülkemizde mevcut durumun ne düzeyde olduğunu anlamak için öncelikle ampirik araştırmalarla bir tespitinin yapılması ve bu veriler ışığında istenen plan ve projelerin geliştirilmesi gerekmektedir.

1.1. İMAN-AMEL İLİŞKİSİ

Dini tecrübenin birer boyutunu oluşturan iman ve amel arasında sıkı bir ilişkinin var olduğu herkesin kabul ettiği bir gerçektir. Gerçi bazı İslam mezhepleri arasında konuyla alakalı olarak çok tartışmalar yaşanmıştır.

Mutezile mezhebi imandan önce amele ağırlık vererek amel ve uygulama yapılmadıkça imanın olamayacağını söylemekte böylece adeta amel ile imanı birleştirmektedir. Diğer yandan Hariciler, ameli imandan bir cüz olarak ele almaktadırlar (Günay,2000:220). Haricilerin bu görüşüne bir tepki olarak Mürcie ve Ebu Hanife ise amel ile imanın hem dil ve hem de mahiyeti itibarıyla birbirinden farklı olduğunu, amelin imandan bir cüz olamayacağını ileri sürmektedirler. Ancak bu son görüş, beraberinde amelin önemsizleşmesine, imanın sadece kesin bir tasdikten ibaret görerek imanın muhtevasında yer alan kalp fiillerini yani Allah' a saygı, huşu, minnettarlık vb. davranışların iman ile olan bağlantısının kesilmesine zemin hazırlamıştır. Çünkü bu durumda amel, mümini sadece kemal derecesine ulaştıran eylemler olarak algılanmakta ve bilhassa avam kesimi arasında amel ve davranışlara karşı bir kayıtsızlığın ortaya çıkmasına sebebiyet vermektedir. Öyle ki İslam'daki temel ibadetlerin hikmet boyutları unutulmuş ve belirli zamanlarda yerine getirilen birer otomatik davranış haline dönüşmüştür. Oysa ki Kur'an-ı Kerim' de iman ile salih amelin peşpeşe zikredilmesi, ikisinin aynı şey olmadığına fakat birbirinden tamamen bağımsız olarak da ele alınamayacağına işaret etmektedir. Diğer yandan Peygamberimizin imanı yaklaşık yetmiş şubeye ayırması ve bunun en zayıfının yolda insanlara zarar veren şeyleri ortadan kaldırmak olarak ele alması (Müslim, İman, 58), imanın hayata yansıyan bir yönünün bulunduğuna işaret etmektedir. Benzer diğer hadislerde geçen "Haya imandandır" (Buhari, İman,3), "Güvenirliği olmayanın imanı yoktur" (Ahmed b Hanbel, 3/135), "Haset ve iman bir kalpte birleşmez" (Nesai, Cihat, 8) gibi ifadeler, imanın sadece kuru bir inançtan ibaret olmadığını, bireyin davranışlarında da kendini göstermesi gerektiğine işaret etmektedir. Aynı paralelde Hasan-ı Basri, "İman ne gösteriş ne de temennidir. O, kökü kalbin derinliklerinde olan ve kişinin gerçekte (pratikte) yaptığı ile doğrulanan şeydir." derken Muhammed İkbâl ise "İman, bir takım kaide ve kurallara sadece pasif bir şekilde inanmak değildir. Aksine insanın ender ve engin tecrübeleri sayesinde elde ettiği hayat dolu ve hayat verici inanç ve güvendir" şeklinde konuya açıklık getirmektedir (Güler,2005:50-55). Buradan dindarlığın inanç, ibadet, bilgi ve ahlak gibi bir takım boyutlarının birbirinden bağımsız ele alınamayacağı ve ideal bir dindarlığın ancak bunların kendi içinde bir bütün teşkil etmesiyle oluşacağı sonucu ortaya çıkmaktadır. Başka bir ifade ile, dünya ve ahiret mutluluğunu sağlamak için istikrarlı ve dengeli bir dini yaşantıya ihtiyaç bulunmaktadır. İslam'ın ilk yıllarında daha açıkçası Resulullah (sav) ile dört halife döneminde mükemmel bir müslümanlıktan bahsetmek

mümkün iken günümüzde çoğunlukla ahlaki boyutu ihmal edilmiş ve daraltılmış bir dindarlık anlayışı yaygınlaşmıştır. Mesela; ibadetlerini yerine getirirken bunu içselleştiremediği için ticaret, alış-veriş, doğruluk, dürüstlük temizlik, komşuluk ve hısim-akrabalık vb gibi sosyal ilişkilerde ciddi olumsuzluklar göze çarpmaktadır. Böyle bir anlayış bilhassa din konusunda yeterli bilgisi olmayan kesimler üzerinde çok ciddi olumsuz imajların oluşmasına sebebiyet vermektedir (Kahraman,2009:I:280-283).

1.2. İYİLİĞİ EMRETMEK-KÖTÜLÜĞÜ YASAKLAMAK

Bir dinin varlığını sürdürebilmesi, onun insanlara tebliğ edilerek toplumsal bir zemin oluşturmasına bağlıdır. Böyle olunca her din mensubu için davet, tebliğ ve irşat, cemaatleşme, kurumsallaşma ve bu çerçevede örgütlenme, temel amaç haline gelmektedir. Bu anlamda İslam dini, mensuplarına “iyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmak “ gibi önemli bir misyonu ve sorumluluğu yüklemektedir. Önemine binaen bu hususa Kur’an’da dokuz ayette işaret edilmektedir. Mesela; bu ayetlerin birinde Cenab-ı Hak, “Sizden, hayra çağıran, iyiliği emreden ve kötülükten men eden bir topluluk bulunsun. İşte kurtuluşa erenler onlardır.” (Al-i İmran,3/104) buyurmaktadır. Burada bütün müslümanlar mı yoksa o konuda uzmanlaşmış bir kesimin mi sorumlu olduğu hususu, ulema arasında tartışma konusu olmuştur. Kimilerine göre bu ayet, bütün Müslümanları kast ederek herkesi sorumlu tutmaktadır. Fakat müfessirlerin büyük çoğunluğu ise bu ayette, dini konuda yeterli bilgi donanımına sahip olan kimselere işaret edildiği görüşünü taşımaktadırlar. Hangi yönüyle ele alınırsa alınsın İslam bilginleri, bu görevin kitap, sünnet ve icma ile farz olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Belirli bir grubun sorumlu olduğu görüşünde olanlara göre, haliyle bu görev, farz-ı kifaye derecesinde ele alınmaktadır. Müfessir Zemahşeri, işin usul ve yöntemini bilenlerin bu görevi ifa etmeleri gerektiğini aksi halde fayda yerine zarar verebileceğini belirtmektedir. Bu yüzden ehl-i sünnet alimleri, toplumda fitne, kaos ve kargaşaya sebebiyet verilmemesi için yetkili kurum ve kuruluşların bu işi yerine getirmelerinin daha isabetli olacağı kanaatini taşımaktadır (Çağrı, 1995:139,141).

Bazı ayetlerde bütün peygamberlerin (Mümtehine,60/6) ve son peygamberin (Ahzap,33/21) ümmetine örnek ve model kişilikler olarak takdim edildikleri görülmektedir. Aynı şekilde Kur’an’da hem de bir çok ayette peygamberlerin tebliğ ve davet faaliyetlerini tamamen ücretsiz ve karşılıksız yaptıkları özellikle vurgulanmaktadır. Mesela Nuh, Yunus, Hud, Salih, Lut ve Şuayb(as)’dan örnekler verilerek onların hiçbir zaman herhangi bir ücret talebinde bulunmadıkları aksine karşılıklarını Allah’tan bekledikleri aşağıdaki ayetlerde açıkça zikredilmektedir: “Şayet yüz çevirseniz, zaten benim sizden bir karşılık beklediğim yok; benim mükâfatımı ancak Allah verir. Bana (Allah’a) teslimiyet içinde olanlardan biri olmam emredildi.” (Yunus,10/72). “Ey kavmim! Buna karşılık sizden herhangi bir mal istemiyorum. Benim ecrim sadece Allah’a aittir. (Siz istiyorsunuz diye) ben iman edenleri kovacak değilim; onlar (imanları sayesinde) rablerine kavuşacaklardır. Fakat ben sizi bilgisizliğe gömülmüş bir topluluk olarak görüyorum.” (Hud,11/29). Önceki peygamberlerin yaptıkları örnek verilerek Resulullah’ın da aynı yolu takip etmesi şu ayette istenmektedir: “İşte o peygamberler Allah’ın hidayet ettiği kimselerdir. Sen de onların yoluna uy. De ki: Ben buna (peygamberlik görevime) karşılık sizden bir ücret istemiyorum. Bu (Kur’an) âlemler için ancak bir öğüttür.” (Enam,6/90). Bunun yanı sıra peygamberimiz, “Alimler, peygamberlerin varisleridir” (Buhari, İlim, 10) buyurarak ilim sahibi olan insanlara bir sorumluluk yüklemektedir.

Bütün bu hususlar göz önüne alındığında, dinin davet, tebliğ ve irşat gibi bütün çalışmalarında herhangi bir dünyevi çıkar ve menfaat düşüncesine yer verilmemesi ve karşılıksız olarak yapılması gerektiği açıkça anlaşılmaktadır. Çünkü böyle bir bakış tarzı, sözün tesirini ve değerini düşürmektedir. Nitekim yapılan araştırmalarda, kaynak kişinin verdiği mesajın bir menfaat amacına yönelik olduğunun anlaşılması durumunda, hedef kitle üzerindeki etkisinin azaldığı tespit edilmiştir (Kağıtçıbaşı,1983:170).

Ancak bu tavsiyeler, din işiyle uğraşanların çalışması, ticaret yapması, evlenip çocuk sahibi olması gibi beşeri ve sosyal görevlerini tümüyle terk etmesi şeklinde anlaşılmalıdır. Hz.

Muhammed(sav)'in örnek hayatı bütün yönleriyle ortadadır. Alimlerin üzerinde tartıştığı asıl mesele, imamlık, müezzinlik, Kur'an ve dini öğretme, fetva verme, iyiliği emretmek, kötülükten sakındırmak vb. gibi hususlarla ilgilidir. Sayılan bu faaliyetler, genellikle birer ibadet ve taat mesabesinde olduğu için ücret alınması pek uygun karşılanmamıştır. Zira, Kur'an öğretmek de Kur'an okumak gibi ibadet nitelikli bir davranış olması nedeniyle aslolan ücretsiz yapılmasıdır. İslam'ın ilk dönemlerinde böyle bir anlayışla hareket edilmiştir. Fakat İslam coğrafyasının genişlemesiyle birlikte dini hizmetlerde duyulan ihtiyaç üzerine konu yeniden ele alınarak tartışılmaya başlanmıştır. İslam uleması, genellikle zamanını hep buna tahsis etmiş kimselerin bu hizmetler karşılığında devletin hazinesinden ücret alabilecekleri hususunda hemfikirdirler. Çünkü Resulullah(sav) ve dört halife döneminde Kur'an öğretme işiyle meşgul olanların maişetleri, Beytü'l Mal'den karşılanmıştır. Bu konuda asıl tartışma, Kur'an öğreten kimselerin icare akti yaparak ücret alıp almayacağı ile ilgili olmuştur. Hz. Peygamber'in uygulamalarını göz önüne alarak Ebu Hanife, Ebu Yusuf ve İmam Muhammed gibi Hanefi müçtehitleri ile Hanbeliler, devlet bütçesi dışında Kur'an öğretenlerin ücret almalarını caiz görmemişlerdir. Ancak ilerleyen zamanda, Kur'an öğretenlere devlet yardımının azaltılması veya tamamen kesilmesi, din hizmet ve faaliyetlerinin aksaması karşısında bazı Hanefi alimleri, mezhebin genel prensiplerinden ayrılma ihtiyacı duymuşlar ve ücretle Kur'an öğretmeyi caiz görmüşlerdir. İmamet ve müezzinlik gibi diğer dini görevler de aynı yaklaşımla ele alınarak bunlar için de ücret alınabileceğine dair görüşler ileri sürmüşlerdir ((Bilmen,tsz:170-173;Şener,2002:411).

Hiçbir hizmet sektörü için söz konusu olmayan ücret meselesinin bu alanda çalışanlar için tartışılmış olması, din işiyle iştigal eden kimselerin ciddi bir sorumluluk altında olduklarını açıkça göstermektedir.

2. CEMAAT

Alman din sosyoloğu J.Wach dini tecrübeyi; teorik (akide, doktrin), pratik (ibadet, kült) ve sosyolojik (cemaat, topluluk) olmak üzere üçe ayırarak incelemektedir. Esasında bu üç alan, bir diğerini destekleyen ve tamamlayan nitelikte olup birbirinden ayrı, bağımsız ve müstakil olarak ele alınması pek mümkün görünmemektedir. Bütün bu boyutlar, ister ilkel olsun isterse ilerlemiş ilahi dinlerde olsun mutlaka var olmuştur (Wach, 1990:21-23). Buna karşılık Ziya Gökalp ise aşağı yukarı aynı anlamı içeren tasnifinde dininin inanç, ibadet ve cemaatten oluştuğunu söylemektedir (Günay,1989:224). Zaten genel olarak din bilimcileri bir hareketin din olarak ele alınabilmesi için onun mutlaka asgari düzeyde inanç, pratik ve cemaat gibi temel özellikleri taşıması gerektiğini söylemektedirler (Bilgin,2015:197).

Bunlardan iman dinin teorik yönü, bazen cemaat üyeleri arasında bir ayrışma nedeni olabilmektedir. Halbuki ibadet ve törenler, aksine insanlar arasında birlik ve beraberlik ruhunun oluşmasını temin etmektedirler. Aynı paralelde Underhill de ibadetlerin dindeki mezhepsel farklılıkları ortadan kaldırdığını söylemektedir (Taplamacıoğlu,1983:199).

Her ne kadar Psikolog W. James, dinin bireysel yönünün temel taşı niteliğinde olduğunu iddia etmişse de din sosyolojisinde yapılan araştırmalar, bireysellik düşüncesinin tutarlı olmadığını ortaya koymuştur . Çünkü her din için birlik ve cemaatleşme zorunlu bir hale gelmektedir. Doğal olarak dini birlik, cemaat ve teşkilatlar din sosyolojisinin araştırma alanları içerisinde yer almaktadır. Zira dini grup, cemaat ve topluluklar sosyal sistemin birer parçasıdır (Günay,2000:229-230).

Ayrıca sosyologlar toplumsal yapıyı çeşitli özellikleri itibariyle kategorize ederek incelemeye çalışmışlardır. Bunlardan Tönnies toplumsal ilişkileri, cemaat (gemeinschaft) ve cemiyet (gesellschaft) şeklinde ikiye ayırmaktadır. Ona göre cemaatte dayanışma, baba tarafından akrabalık gibi güçlerle sağlanmakta ve bireysel iradenin hiçbir etkisi bulunmamaktadır. İlişkiler yüz yüze, samimi ve süreklidir. Bireyler arasında tam bir mütabakat vardır. Bu yönüyle ele alındığında Durkheim'in iki türlü dayanışma tipinden "mekanik dayanışma" ile büyük ölçüde benzerlik göstermektedir. Cemiyet yapılanmasında ise tersine her birey, kendi hür iradesi ile karar verecek

noktadadır. Cemaat yapılanması tipinde yaygın olan din, örf ve adetlerin etkinliği kısmen azalmaktadır (Köseihal,1982:204).

Cooley ise Tönnies'in cemaat ve cemiyet tasnifine karşılık, birincil grup(primary group) ve ikincil grup(secondary group) terimlerini kullanmaktadır. Sorokin ve Zimmerman ise Tönnies'in Cemaat ve cemiyet tasnifini esas alarak toplumları kır ve kent şeklinde bir ayrıma tabi tutmuşlardır (Kızılcılık-I:1992:224-225).

Bir fıkıh terimi olarak cemaat, imama uyan topluluk anlamına gelmektedir. İslam'da cemaatle namaz kılmanın 25 veya 27 derece bireysel kılmaktan daha fazla sevap getirdiği bildirilmiştir. Cuma namazının eda edilebilmesi için mezheplere göre farklılık göstermekle birlikte cemaatin yeterli sayıda olması gerekmektedir. Peygamberimiz Hz. Muhammed(sav), cemaatle namaz kılmaya büyük önem vermiş, Medine'de Mescid-i Nebevi'de sahabilere devamlı namaz kıldırmıştır. O kadar ki, rahatsızlandığında bile yerine geçen Hz. Ebu Bekir'e uyararak cemaatle namazı terk etmemiştir. O yüzden cemaatle namaz kılmanın hükmü konusunda; yukarıda geçtiği gibi Hanefi ve Maliki Mezhebi, müekked sünnet derken Şafiiler farz-ı kifaye ve Hanbeliler ise farz-ı ayın olarak değerlendirmektedirler. Çünkü cemaatle namazın, müslümanların birlik ve beraberlik ruhu içerisinde kaynaşması, dayanışması ve birbirinden haberdar olması gibi sayılamayacak kadar sosyal yönden birçok faydası bulunmaktadır (Uzunpostalcı,1993:288).

İslam, namaz ibadetine ve onun cemaatle eda edilmesine bu kadar ehemmiyet vermişken günümüzde Müslümanların bu işi istenilen düzeyde önemsemediklerini ve çoğunlukla ihmal ettiklerini yapılan araştırmalardan da anlamak mümkündür. Türkiye'de Dini Hayat Araştırması'na göre, ülke genelinde vakit namazlarını her zaman kılanların % 42.5 ve hiçbir zaman kılmayanların oranı ise %16.9 olarak bulunmuştur. Bu oranlar kadınlarda %49.8 iken erkeklerde %34.8'e düşmüştür. Deneklerin yaş ve eğitim durumlarına göre değerlendirme yapıldığında, yaşın ilerlemesi ile namaz kılma arasında doğru bir orantı gözlemlenirken aksine eğitim durumu yükseldikçe bu oranın genellikle düştüğü görülmüştür. Ayrıca kırsal alanda beş vakit namaz kılanların oranı kentte yaşayanlara göre daha yüksek olarak çıkmıştır. Aynı araştırmada cemaatle namazı, en yüksek düzeyde eda edenlerin oranının çok düşük yani sadece %5.1 civarında olduğu anlaşılmıştır. Diğer yandan cemaatle namaz kılma oranları, yaşlanma ile birlikte artış gösterirken aksine eğitim düzeyinin ilerlemesine paralel olarak düşüşe geçmiştir (Türkiye'de Dini Hayat Araştırması2014:43:49). Başka araştırmalarda beş vakit namazlarını devamlı kılanların oranı %42.1 (Güneş, 1997:70), %23.7 (Uysal, 1995:171), %10.26 (Akgül, 1991:88), %27.9 (Bayyigit, 1989:91) ve %25.4 (Perşembe, 1991:215) olarak tespit edilmiştir.

3. SONUÇ

Dinin iman, amel, bilgi, ahlak, cemaat vb. gibi alanları birbiriyle sıkı bir bağ içerisinde olmalarına rağmen ilerleyen süreçte ve özellikle günümüzde bunların birer bağımsız alan haline getirildiği görülmüştür. Farklı bir ifade ile her Müslüman, dinin bu boyutlarından sadece bir kısmını esas almış, diğer alanları ihmal etmiştir. Oysa ki ideal bir Müslümanlık için dinin bütün bu yönlerinin birlikte ele alınması gerekmektedir. Mesela ibadetleri yerine getirdiği halde alış-verişte, komşuluk, hısımlık- akrabalık, arkadaşlık, temizlik vb. sosyal ilişkilerde zayıf olan bir müminin nümune-i imtisal olması beklenemez. Diğer yönden dinin ahlaki boyutunu yerine getirip ibadetleri yeterli olmayan bir Müslümanı da aynı şekilde örnek gösterme imkanımız yoktur. Oysa ki Resulullah(sav) döneminde ideal ve bilinçli bir Müslümanlık söz konusuydu. O günün Müslümanı her yönüyle diğer insanlara örnek gösterilebilecek bir seviyedeydi.

Hz. Peygamber zamanında mescit ibadet yanında her türlü eğitim ve öğretim faaliyetlerinin de yapıldığı bir mekan yani hayatın merkezi konumundaydı. Ancak zamanla mescitler, bu fonksiyonunu yitirerek sadece namaz saatlerinde açık tutulan yerler haline gelmeye başlamıştır. Aynı şekilde mescitlere kadın- erkek, küçük- büyük ayrımı yapılmadan herkes ibadet etme ve eğitim faaliyetlerine katılma hakkına sahip iken ve üstelik Peygamberimizin kadınların mescitlere gitmelerine izin verilmesini istemesine rağmen fitne endişesi ile kadınlar ve hatta küçük çocukların

mescitlere gelmeleri iyi karşılanmamıştır. Bu uygulama, toplumun sadece yarısını oluşturan fakat geriye kalan yarısının da mürebbiyesi konumunda olan haliyle bütün insanların yetişmesinde birinci derecede sorumluluk taşıyan kadınların camiden ve orada gerçekleştirilen dini faaliyetlerden mahrum kalmasına ve dolayısıyla toplumun dini alanda yetersiz kalmasına sebebiyet vermiştir.

Camilerde yapılan va'z, hutbe ve eğitime yönelik diğer çalışmalarda İslam'ın kolaylaştırmak, seviyeye göre konuşmak, konuları tedrici bir sıra ile anlatmak, dediklerini önce kendi nefsinde tatbik ederek rol-model olmak, din hizmetlerini maddi bir çıkar ve menfaat için yapmamak gibi tavsiyeleri bulunmalarına rağmen çoğu zaman bu hususlarda gereken hassasiyetin gösterilmediği müşahede edilmektedir.

Aynı şekilde Allah'ın kelâmı olan Kur'an-ı Kerim'in önce okunması sonra anlaşılması ve uygulanması gerekirken çoğunlukla günümüz Müslümanlarının, Kur'an'ı sadece okuma ile yetindikleri gözlenmektedir. Halbuki Hz Peygamber Kur'an'ın tane tane okunmasını tavsiye etmiş ve üç günden daha az bir süre içerisinde gerçekleştirilen hatimden okuyanın hiçbir şeyi anlayamayacağını (Tirmizi, Kıraat, 12; Ebu Davut, Ramazan, 8-9) belirtmiştir. İslam'ın ilk dönemlerinde Kur'an'la ilişkiler, böyle iken ilerleyen zaman içerisinde bu anlayış kaybolmuş, Kur'an sadece okunarak hatim yapılmış, onu anlama ve tatbik etme safhasına genelde geçilememiştir. Bu durum, Kur'an'ın hedeflediği insan modelini yetiştirememiş, gün geçtikçe İslam dünyasında sorunlar çoğalmaya başlamıştır.

KAYNAKLAR

- Acluni İsmail b. Muhammed(tsz.), Keşfü'l-Hafa, Cilt:1, Kahire.
- Akgül Mehmet(1991), Sanayileşme ve Din, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Akyüz Niyazi ve Çapçoğlu İhsan(2010), "Dini Tecrübenin İfade Şekilleri", Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, 2.Baskı, Ankara.
- Aycan İrfan(2013), "İslam Geleneğinde Cami ve Kadın", Cami, Kadın ve Aile, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- Aydın Mehmet(1981), "Eğitim Açısından Din ve Ahlak İlişkisi", Türkiye 1. Din Eğitimi Semineri, İlahiyat Vakfı Yayınları, Ankara.
- Aydın Mustafa(2000), Kurumlar Sosyolojisi, Vadi Yayınları, 2. Baskı, Ankara.
- Bayyığıt Mehmet(1989), Üniversite Gençliğinin Dini İnanç, Tutum ve Davranışları Üzerine Bir Araştırma, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa(Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- Bilgin Vecdi(2015), "Yeni Dini Hareketler", Din Sosyolojisi, Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayını, 6. Baskı, Eskişehir.
- Bilmen Ömer Nasuhi(tsz.), Hukuk-u İslamiyye ve İstilahat-ı Fıkhiyye Kamusu, Cilt:6, İstanbul.
- Çağrı Mustafa(1995), Emr-i bi'l-Ma'ruf Nehiy ani'l -Münker", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt:11, İstanbul.
- Demirci Kürşat(2002), "Kutsiyet", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt:26, İstanbul.
- Diyanet İşleri Başkanlığı(2004), Kur'an-ı Kerim Meali, 6. Baskı, Ankara.
- Dönmezer Sulhi(1984), Sosyoloji, Savaş Yayınları, 9. Baskı, Ankara.
- Eliade Mircae(1992), İmgeler Simgeler(Çev.Mehmet Ali Kılıçbay), Gece Yayınları, Ankara.
- Evkuran Mehmet(2009), "Değişim Olgusu Bağlamında Toplum-Din İlişkileri", 4.Din Şurası Tebliğ ve Müzakereleri(12-16 Ekim 2009), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1.Cilt, Ankara.
- Güler İlhami(2005), Dine Yeni Yaklaşımlar, Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayınları, 6. Baskı, Eskişehir.

- Günay Ünver(1989), “Ziya Gökalp ve Din Sosyolojisi”, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı:3, Kayseri.
- (2000), Din Sosyolojisi, İnsan Yayınları, İstanbul.
- Güneş Abdurrahman(1997), Dini Hayatın Sosyolojik Tahlili(Malatya Uygulaması), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya(Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- Kağıtçıbaşı Çiğdem(1983), İnsan ve İnsanlar, Beta Basım-Yayım Dağıtım, 5. Basım, İstanbul.
- Kahraman Abdullah(2009, “Toplum ve Dindarlık Algısı(Dengeli Dindarlık Ölçüleri)”, 4.Din Şurası Tebliğ ve Müzakereleri(12-16 Ekim2009), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1.Cilt, Ankara.
- Kızılcıkel Sezgin(1992), Sosyoloji Teorileri-1, Mimoza, Konya.
- Koç Ahmet(2013), “Vaizlerin Sahip Olması Gereken Temel Nitelikler ve Bunların Kazandırılmasına Yönelik Sorumluluklar”, Vaaz ve Vaizlik Sempozyumu(17-18 Aralık 2011,Ankara), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Cilt:2, Ankara.
- Köktaş M.Emin(1993), Türkiye’de Dini Hayat, İşaret Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.
- Kösemihal Nurettin Şazi(1982), Sosyoloji Tarihi, Remzi Kitabevi, 4. Basım, İstanbul.
- Mensching Gustav(1994), Din Sosyolojisi(Çev. Mehmet Aydın), Din Bilimleri Yayınları, Konya.
- Nortbourne Lord(1995), Modern Dünyada Din(Çev. Şahabettin Yalçın), İnsan Yayınları, İstanbul.
- Okumuş Ejder(2013), “Türkiye Dindarlığında Vaaz ve Vaizlerin Rolü”, Vaaz ve Vaizlik Sempozyumu(17-18 Aralık 2011,Ankara), 2. Cilt, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- Önkal Ahmet-Bozkurt Nebi(1993), “Cami”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt:7, İstanbul.
- Perşembe Erkan(1991), Toplumsal Değişme ve Din İlişkileri(Ordu İlinin İki Köyünde Karşılaştırmalı Bir Alan Araştırması), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara(Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- Şener Mehmet(1993), “Cami-Dini Hükümler”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt:7, İstanbul.
- (2002), “Kur’anla İlgili Fıkhi Hükümler”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt:26, Ankara.
- Taplamacıoğlu Mehmet(1983), Din Sosyolojisi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 3.Baskı,Ankara.
- Türkiye’de Dini Hayat Araştırması(2014), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- Uysal Enver(2006), “Dindarlığın Ahlaki Temeli”, Dindarlık Olgusu(Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri 25-26 Aralık 2004), Kurav Yayınları, Bursa.
- Uzunpostalcı Mustafa(1993),”Cemaat”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt:7, İstanbul.
- Veysel Uysal(1995), “Dini Hayat ve Şahsi Özellikler(Bir Alan Araştırması), Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi, Sayı:2, İstanbul.
- Wach Joachim(1990), Din Sosyolojisi(Çev. Ünver Günay), Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri.
- Yeşil Mahmut(2013), “Rivayetler Işığında Cami Kadın”, Cami, Kadın ve Aile, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- Yılmaz Hüseyin(2007), “Hz. Peygamber Döneminden Günümüze Kadınlar ve Cami Eğitimi”, Değerler Eğitimi Dergisi, 5(14).